

RÉGMÚLT IDŐK KINCSESTÁRA

Gróf Hofmannsegg, a szász botanikus
Magyarországi utazása 1793-94-ben

Absztrakt: 1793-1794-ben Magyarország természeti viszonyainak, flórájának, faunájának, rovarjainak megismerése és természettudományi gyűjteményei gyarapítása céljából kereste fel hazánkat Johann Centurius von Hofmannsegg (1766-1849) német természettudós, botanikus.

Győrtől Erdélyig bejárta az országot, vadászott, növényt és rovarot gyűjtött, megcsodálta a városokat és a természetet. Ismeretségeket, barátságokat kötött, megfigyelte a lakosság életét társadalmi hovatartozástól eltekintve, elismerte a pozitívumokat, de a kritikát sem mellőzte. Úti beszámolója jelentős része Pécsről, a számára legkedvesebb magyar településről és lakosairól szól. Utazása élményeit németül és magyarul is kinyomtatták.

Kulcsszavak: utazások XVIII. század, Pécs története XVIII. század, magyar gasztronómia történet, német botanikus, botanika történet, Johann Centurius Hofmannsegg

9. kép. Johann Centurius von Hofmannsegg portréja (Úti élményei hasonmás kiadásának címlapja. Pécs, Szikra nyomda, 1988.)

A nagy utazások bővületében

A hosszú, kalandos, veszélyes utazások szokása sok százéves hagyománnyal rendelkezik, korról-korra változott az indíték, a távolság, a forma, az időtartam stb. Számos utazót a kalandvágy hajtott, de ne felejtjük azokat, akiket a tudásszomj ösztönzött, ismereteiket kívánták bővíteni utazásaik során: ők voltak az egyetemjárók, tudósok, művészek. Mások foglalkozásuk miatt, vagy egyéb gyakorlati céllal utaztak: a kereskedők, mesteremberek, katonák, hivatalnokok. Volt az utazásoknak egy különleges fajtája is: a magas rangúak, előkelőségek, uralkodók „reprezentációs” utazásai, amelyeknek elsődleges célja a hatalommal, a gazdagsággal való hivalkodás volt a közvélemény előtt. A XVIII. századi utazók többségét azonban egyértelműen az ismeretszerzés vágya hajtotta: más országokkal, más népekkel, más kultúrákkal való találkozás lehetősége. Számunkra különösen értékesek a külhoni utazók feljegyzései Magyarországról, hiszen az angol, német és egyéb nemzetiségű utazók más (kritikus) szemmel, más előzetes információval és elvárással, sok esetben előítélettel érkeztek és szemlélték a magyar viszonyokat. Az országba vetődő idegenek többsége sajnálatosan az elmaradottságot, a politikai és társadalmi szerkezet idejét múlt állapotát emelte ki, nem egy esetben barbárságról, civilizálatlanságról írt. Ezért is érdemes kiemelni a tárgyilagosságra törekvő tudósításokat, így *William Hunter* (*Travels through France, Turkey, and Hungary to Vienna in 1792*), *Robert Townson* (*Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*) vagy *Ernst Moritz Arndt* 1798-as utazásának leírása (*Reisen durch einen Theil Deutschlands, Ungarns, Italiens und Frankreichs*).

A német természetbúvár, *Johann Centurius Hofmannsegg* (1766-1849) útleírása azonban ezek közül is kitűnik. Mindenekelőtt baráti hangvétele miatt, hiszen a gróf nemcsak bejárta, de meg is kedvelte az országot, valamelyest magyarul is megtanult. Beszámolója alapján kétség sem fér ahhoz, hogy Hofmannsegg került a legközvetlenebb személyes kapcsolatba a magyarokkal, így hitelt érdemlő betekintésre volt módja a társasági életbe, vendéglátói – főként a felső és a középosztály – mentalitásába.

Hofmannsegg Magyarországon

Bécsből érkezett Magyarországra 1793 nyarán, utazásának célja – az ország megismerésén kívül -, hogy rovartani, botanikai, ornitológiai megfigyeléseket folytasson, gyűjteményét gyarapítsa. Győrből indult és először a Duna mentén ötletszerűen utazgatott, 1793 szeptemberében már Pécsen volt, a számára legkedvesebbnek tűnő városban, ahol a leghosz-

szabb időt töltötte, és ahová többször is visszatért. Természetesen nem maradt ki a főváros kulturális és társasági eseményeivel, sem a délvidéki városok: Szeged, Eszék, Szabadka, majd Erdély csodás vidékei, városai. Jelen keretek között elsősorban a Pécs és környékéről szóló beszámoló egy-egy epizódját idézzük fel.

A gróf az átélt eseményekről rendszeres beszámolót írt nővérének, a nyomtatott változatban közreadott úti beszámoló – 1800-ban németül, majd 1887-ben magyarul is megjelent – e levelekből válogatott, szerkesztett szöveg.

Pécsi tartózkodása kalandosan indult, ugyanis a jámbor természetbúvár grófot a hatóságok őrizetbe vették, fogva tartották, gyanús elemnek, jakobinus kémnek hitték. Önhibájából, mert szórakozottságában nem voltak nála a személyazonosságát hitelesen bizonyító dokumentumok. Mindent gyanúsnak tartottak vele kapcsolatban, francia nyelvtudását, viselkedését, de még a sétabotja faragását is. A „szigorú” kihallgatás az alispánnál – *Czindery Rókusnál* – elköltött bőséges vacsorával zárult, hiszen akár titkos bécsi spion, akár jakobinus összeesküvő, enni mégiscsak kell! A törvényes eljárás szerint börtönbe kellett volna zárni, ehelyett egy fogadóban szállásolták el, bár – biztos, ami biztos – két fegyveres őrt rendeltek az ajtaja elé. (A fogadó – a nevezetes *Czindery fogadó* – a mai Széchényi téren állt, egészen a XIX. század végéig fogadóként, kávéházként működött, a tér rendezésekor bontották le az épületet.) Másnap már, mint veszélyes francia grófról suttogott róla a város, ami a francia forradalom és a jakobinus mozgalom leverése utáni időben cseppet sem volt „életbiztosítás” Hofmannsegg számára. Annak érdekében, hogy igazolja magát, a bécsi kancelláriával kellett felvennie írásban a kapcsolatot. A postai küldemények kényelmesen mentek-jöttek, a hivatali ügyintézés is a megszokott vontatott ütemben zajlott, Hoffmannsegg pécsi kényszertartózkodása pedig mind hosszabb lett, a beszámoló szerint azonban egyre kellemesebb élmények közepette. A gróf legfontosabb állandó napi programja hamarosan az alispánnál, nagy társaságban elköltött ebéd és vacsora lett. A nagy lakomákról szóló beszámolókkal kapcsolatban elmagyarázta nővérének, hogy Szászországgal szemben itt az ebéd és a vacsora közt uzsonnázni is szokás, amit a szabadban sétálgatva fogyasztanak el. Az étkezések és az ételek sokfélesége és bősége nem volt Hoffmannsegg ellenére: „[...] *egy oly országban, hol sokat enni igen jellemző szokás, azt is megszokja az ember, hogy minden órában éhes legyen, mert akármely órában, ritkán múlik el látogatás a nélkül, hogy az ember evőszerszámaival mozgásba ne hozná.*” A kü-

lönféle magyarhoni zöldség, gyümölcs, bor stb. leírása – botanikus szemmel is – a gazdag étkezésekről szóló beszámolói kapcsán történik. Bámennyire is kedvére voltak a dús lakomák, egészségének javára szolgált volna a mértékletesség, ugyanis folyamatosan köszvényes rosszulleteiről írt, néha napokra ágyhoz kötötték a fájdalmas rohamok. Mindez talán meglepő, hiszen a gróf akkor még csupán 27-28 éves volt.

Pécs első látásra megtetszett neki. „Ez egy közép nagyságú város gyönyörű vidéken, a legszebbek egyikén, a minőket Magyarországon láttam; egy hegy lábánál fekszik, körös-körül a legszebb változatban szőlőhegyek és mezők, szép sziklapatakok és csermelyek.” Kellemes kirándulásokat is tett, az alispán hintóján egy közeli hegyre – feltehetően a Tetytyére – mentek kirándulni: „Szép és bővizű sziklai patakot láttunk ottan és különböző malmokat, közöttük egy papírmalom is volt. Fönt egy hegy tetején, honnan kellemes kilátás nyílik a városra és a környékre, volt azelőtt egy püspöki nyárilak és egy puskapormalom, de most már mindez romokban hever.” Megemlékezik a törökök pusztításáról és a város római eredetéről, a nagy mennyiségben talált római leletekről.

A messziről jött szász gróf érkezése felpezsdítette a helyi felsőbb rétegek társasági életét, szívesen látott vendég lett az úri házaknál. A varasdi-somogyi birtokokról származó, majd Baranyában, Pécsen is vagyont és befolyást szerző *Czindery* családdal került a legszorosabb kapcsolatba. A társaság legszívesebb egyénisége az alispán felesége, *Czinderyné* volt, nagyvilági, művelt hölgy, aki jól sakkozott, tehetségesen zongorázott (Hofmannsegg szerint nem csak „klimpírozott”, mint a többi társasági hölgy), töméntelen klasszikus zongoradarab kottája volt tulajdonában, amelyekből alkalmasint a gróf is játszott.

A helyi egyházi előkelőségek közül név szerint kiemelte *Koller* kanonokot (Koller József /1745-1832/ pap, levéltáros, a püspöki könyvtár vezetője, igazgatója): „*Az itteni papok között csak egyetlen egy van, aki kellemes háztartást vezet: Koller kanonok ez, okos, tanult férfiú, a minő akárhol is megbecsülendő, kivált itt, hol az ellenkezőnek annyi példáját látni. Hét nyelvet egész jól beszél, pedig ezek egymástól eléggé különböznek, mint a magyar, német, latin, francia, olasz, tót és rácz.*”

A többnyelvűségről elismeréssel szólt, ugyanis megszokott volt, hogy egy-egy összejöveteleken néha három-négy nyelven társalognak. Olyannyira megtetszett neki a magyar nyelv, hogy elkezdte megtanulni, a magyarországi utazás végére beszélt is va-

lamennyire magyarul, ami számos alkalommal hasznára volt az országban jártában-keltében.

Hofmannsegg utazása során még többször visszatért Pécsre, saját bevallása szerint Magyarországon a leginkább itt érezte magát otthonosan újdonsült barátai közt. Mondhatjuk úgy is, hogy élhető várost és szimpatikus embereket talált: „*az itteni csendes életmód nekem nagyon megtetszett [...], valóban szerencsés vagyok, hogy éppen ilyen helyen lettem letartóztatva*” – vallotta meg.

Botanikai vonatkozások

Mint említettem, a legtöbb botanikai vonatkozás a gasztronómiai élményekről szóló beszámolókból olvasható, ott is meglehetősen szűkszavúan.

A gyümölcsökről elismerően szólt, nagyon ízlett neki mindkét fajta dinnye (különösen a görög-dinnye: a piros húsú, fekete magokkal), a leveses húsú őszibarack. Megcsodálta a szabadban áttelelő fügefát, amely fantasztikus ízletes termést hoz, a szelíd gesztenyét és a mogyorót. Hosszasan írt a különféle szőlőfajtákról és összehasonlításokat tett a magyar és az általa eddig megízlelt külhoni borfajták között. Gyümölcsként is kedvét lelta a zamatos szilvában, de még inkább a belőle párolt slivovicában. Az egyszerűbb ételek közül a gyenge kukorica nyárson sütvé, vagy főzve, a „paradicsomalmából kifacsart mártás, ami éppen nem rossz” mind a kedvencek közé tartozott. A paprikával érdekes volt az első találkozása, ugyanis valaki azt tanácsolta neki, hogy a temérdek hangya elriasztására örölt paprika port szórjon szét, de később saját maga is megízlelte. „*Eme török borsot, mit itten paprikának neveznek legközelebb kóstoltam meg [...] és pedig a káposzta tölteléke volt vele fűszerezve. Borzaszóan csíp, de nem sokáig és a gyomrot igen melegíti. Úgy hiszem, hogy az ilyenmő csípős holmik igen hasznosak, mert ellenáll a hideglelésnek és a tespedésnek, mert az itteni rossz víz előbb-utóbb megárt.*” Később megszokta, sőt megszerette a csípős ételeket, podagrás „diétája” betartásában sem zavarta meg a fogyasztása: „*[...] mindig a legkellemesebb volt előttem egy magyar nemzeti étel, hús paprikával, mely igen pompásan ízlett. Egészségesnek kell lennie, mert habár este elég sokat ettem, mégis legkevésbé sem ártott meg. Másféle húsból nem lett volna szabad ennyit ennem.*”

Sok kellemetlenséget okoztak neki a különféle rovarok: hangyák, bolhák, szúnyogok. A hangyákkal erős paprikával vette fel a harcot, a bolhákról csak annyit jegyzett meg, hogy éjjelente alig lehet aludni a csípésektől, de ellenszert nem említett. Hasonló kellemetlen hálótársnak bizonyultak a szúnyogok, de azok elűzésére a helybeliek kipróbált módszerét al-

kalmazta. „*Bizonyos gyökeret használnak erre, amelynek szagát a szúnyogok semmiképp ki nem állhatják. [...] egy keveset parázstűzre tesznek belőle, úgy, hogy a szoba tele van füsttel, de a melynek épen nincs rossz szaga, [...] és a szúnyogok csakugyan feltartóztathatatlanul vonulnak kifelé.*” Sajnos nem nevezte meg pontosan a szúnyogűzőt, sőt a későbbi kutatók sem tudták megfejtetni, hogy mi lehetett ez a bizonyos gyökér.

Hofmannsegg életútja

Johann Centurius Hoffmann von Hoffmannsegg Graf (született Drezdában, 1766. augusztus 23-án, meghalt Drezdában 1849. január 13-án).

A lipcsei és a göttingeni egyetemen végzett klasszikus tanulmányok után a természettudományok elsajátítására irányult figyelme, ennek érdekében földrajzzal, botanikával, rovarlattal foglalkozott, de megmaradt érdeklődése a különféle népek kultúrája, irodalma és nyelve iránt is. Kiváló eredményeket ért el a francia és a latin nyelv terén, sőt festészetet és zenét is tanult. Szülei korai halála után, 1788-ban megörökölte a drezdai szülői házat és apja családi birtokát Rammenauban, amelynek igazgatását kezdetben ő vette át. Annak érdekében, hogy még jobban meg tudjon felelni a családi örökség gondozásának, Drezdában némi kertészeti és gyakorlati mezőgazdasági tanulmányokat is végzett. 1794-ben azonban mégis eladta sógorának, Friedrich von Kleistnek az örökölt birtokot. Sokirányú tudásszomja kielégítésére úgy döntött, hogy utazó-felfedező lesz.

Egyetemi tanulmányai befejezése után Csehországba ment, több évet Prágában, Karlsbadban és más cseh városokban töltött, eközben elsősorban a mágnesség kutatására összpontosított.

Első nagyobb útja 1793-1794-ben Magyarországra, Ausztriába és Olaszországba vezetett. Másfél éves magyarországi tartózkodás alatt botanikai, ornitológia és rovarlatti vizsgálódásokat, megfigyeléseket végzett, továbbá értékes gyűjteményét gyarapította, részben újabb darabok megszerzése, részben más gyűjtőkkel való cserék által. Mindezt 1795-ös drezdai hazatérése után rendezte.

Ezt követően Európa délnyugati régiói felé irányultak utazásai, mindenekelőtt Portugália keltette fel érdeklődését. 1795-96-ban az új úti cél Portugália volt, amelyet a lipcsei *Wilhelm Gottlieb Tilesius von Tilenau* (1769-1857) természettudós, orvos, rajzoló és metsző társaságában, hajóval látogatott meg. Útjuk legfőképp a tengeri élőlények kutatása szempontjából volt eredményes mindkettőjük részére. A hosszabb és intenzívebb kutató- és gyűjtőutakra azonban 1797-től-1801-ig *Heinrich Friedrich Link* (1767-1851) német természettudós, botanikussal együtt

vállalkozott. Egy Franciaországon, Spanyolországon és Portugálián keresztül vezető utazás során több mint 2100 növényt gyűjtöttek össze. Kettőjük munkájának eredményeként – Link szerkesztésében – kötetet jelentettek meg Portugália növényvilágáról, több mint 100 színes rézmetszettel.

1804 és 1816 között Hoffmannsegg Berlinben dolgozott, 1815-ben a *Porosz Királyi Tudományos Akadémia* tagjává választották. 1809-ben gyűjteményei elajándékozásával megalapította a berlini *Állattani Múzeumot*, és barátját, *Johann Illigert* (1775–1813) ajánlotta a kurátori posztra, mivel a rovargyűjtemény rendezését amúgy is ő végezte. Több mint 16 000 példányával ez volt az eddigi legnagyobb gyűjtemény, Németország egyik leghíresebb tudományos érdekessége Hoffmannsegg rovarügyi kabinetje lett. Később Hoffmannsegg összes természettudományi gyűjteményét Berlinbe szállították.

1820-ban visszavásárolta a Rammenau-i birtokot, hogy itt és Drezdában töltsen nyugdíjas éveit. Ekkortól a kertészetnek és a növénynevelésnek szentelte idejét. *Johann Heinrich Friedrich Link* ismét működtette a családi faiskolákat Drezda-Neustadtban és Rammenauban, és rendszeresen kiadta a kereskedelemben kapható növényeiről szóló kiadványt. Kertjeinek növényállománya mintegy 2000 fajt tartalmazott, saját gazdag mag- és növényi anyaggyűjteményt hozott létre, őshonos és egzotikus dísz- és gyümölcsfákat, évelő növényeket, vágott virágokat, gyümölcsöket és zöldségeket, muskátlit, dália és orchidea különféle változatát nemesítette, nevelte.

Nevét viseli a *Hoffmannseggia*, a pillangósvirágúak (Fabaceae) családjába tartozó virágos növények nemzetsége, továbbá az orchidea-félék több nemzetsége.

59 évesen megházasodott, a 19 éves *Fanny Louise Johanna von Warnery*-vel kötött házasságból egy fiuk, *Conradin* született (1827-1898). *Johann Centurius von Hoffmannsegg* 1849-ben halt meg Drezdában, végső nyughelye a régi katolikus temetőben található, közvetlenül *Carl Maria von Weber* zeneszerző sírja mellett.

Abstract: *In 1793-1794, the German naturalist and botanist Johann Centurius von Hofmannsegg (1766-1849) visited our country to get to know the natural conditions, flora, fauna, and insects of Hungary, and to expand his natural science collections.*

He traveled through the country from Győr to Transylvania, hunting, collecting plants and insects, admiring the cities and nature. He made acquaintances and friendships, studied the life of the popula-

tion regardless of social affiliation, acknowledged the positive and criticized the negative things. A significant part of his travel report is written about Pécs (his favorite Hungarian city) and its inhabitants. His travel experiences were printed in both German and Hungarian languages.

Key words: travels in the 18th century, history of Pécs in the 18th century, history of Hungarian gastronomy, German botanist, history of botany, *Johann Centurius von Hofmannsegg*

Dr. Kapronczay Katalin
Simmelweis Orvostörténeti Könyvtár
kapryka@t-online.hu

Irodalom: **1.** *Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze: Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen.* Hrsg.: Christoph Gottlob Jähne. Görlitz, bei C. G. Anton, 1800. 246 p. (Digitális változat) – **2.** *Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793-1794-ben.* Németből fordította és bevezette: Berkeszi István. Budapest, Franklin Társulat, 1887. 143 p. (Erről készült hasonló kiadás: Pécs, Szikra nyomda, 1988.) – **3.** *Poór János: Gróf Hofmannsegg utazása a XVIII. század végi Magyarországon.* in: *Budapesti Negyed*, 1994/2.

Események

Kutatók Éjszakája programsorozat keretében:
Gyógynövények a GYTK kertjében
Gyógynövények a szemünk tükrében – azaz hogyan forradalmasítja a fitoterápia a szemészetet
Gyógynövényes „szabadulószoza” kvízjáték
Illóolajok a mindennapokban
Rókus utca 4.
Pécs, Magyarország
2024. szeptember 27.

Továbbképzéseinkre várjuk minden érdeklődő, hallgató, egészségügyi szakdolgozó jelentkezését!
<https://esztk.etk.pte.hu/tanfolyamok>

Csak az illatuk miatt szeretjük őket? – Illóolajok használatáról gyakorlati megközelítésben
Pécs, Magyarország
2024. október 5.